

Democrația low cost în minunata lume iliberală

■ CRISTIAN PÎRVULESCU

[The National University of Political Studies and Public Administration, Bucharest]

Abstract

The new populism strikes on an assumed iliberalism, oriented towards the „needs” of the so-called popular categories, being matched by a strategy of systematic dissemination of „fake news” facilitated by the perverse effects induced by new media.

Keywords

Illiberalism; democracy; populism; political parties; ideology; people; populist challenge; right wing extremism; post-democracy

1. De la iliberalism spre post-democrație.

Contrafacerea știrilor nu este astăzi, în era *fake news*, la prima întâlnire cu gândirea politică. Am putea spune ca a existat dintotdeauna, dar mai sigur putem afirma că deja Platon și Aristotel avertizau, acum două milenii și jumătate, asupra pericolului pe care în reprezentau pentru politica, ca exercițiu rațional, strămoșii *spin doctor*-ilor de astăzi, sofiștii. În *Respingerile sofistice*¹ Aristotel pune deja în lumină modul în care sunt falsificate raționamentele cu scopul de a induce în eroare auditoriul.

Mai apoi propaganda, mai ales ca urmare a întâlnirii sale cu ideologiile totalitare și sub impactul apariției partidelor de masă și a noilor mijloace de comunicare (radioul, microfonul,

¹ În primele rânduri din *Respingerile sofistice* Aristotel începe prin a-și anunța intenția de a „trata despre *respingerile sofistice*, sau despre respingerile care par a fi respingeri, dar în realitate sunt sofisme, nu respingeri.” (Aristotel, *Organon*, II, editura IRI, București, 1998, p 547). Pentru Stagirit „respingerea sofistică” este un tip de „raționament fals”, care doar are aparența unui raționament, dar nu respectă rigorile acestuia, fiind menit să respingă concluzia adversarului. Pe de altă parte, sofismul este un *paralogism*, un silogism în care s-a strecurat o eroare materială care denaturează concluzia. Deci respingerile sofistice sunt moduri de contrafacere a raționamentului cu scopul de a contrazice afirmațiile adversarului.

cinematograful) reușea performanțe incredibile înainte vreme. Iar consecințele directe ale acestor falsificări ale faptelor s-au măsurat în milioanele de morți ai „secolului întunecat”². De ce atunci atâta zgomot pentru *fake news*?

Poate pentru că epoca propagandei părea să fi apus odată cu căderea comunismului. În epoca liberalismului victorios³ se credea că era propagandei a apus odată cu totalitarismele, că manipularea brutală va fi înlocuită de mult mai sofisticatul marketing politic. Dar, propaganda a revenit, și odată cu internetul și războiul hibrid a reușit să influențeze jocul politic. Votul pentru Brexit și alegerea lui Donald Trump ca președinte al SUA au ilustrat cât se poate de clar această tendință.

Astăzi gradul de reziliență la iliberalism al instituțiilor politice din țări ce păreau definitiv ancorate în democrația liberală este pus la grea încercare. Și nici nu pare să fie vorba doar de simple accidente de parcurs ale vieții politice engleze sau americane. De fapt, aceste evenimente electorale au fost semnalul pentru începerea mării ofensive împotriva „democrației liberale”⁴ anunțate deja de Viktor Orban la tabăra de vară Tusvanos în iulie 2016. Acum, în numele națiunii renăscute din propria-și cenușă, revendicată ca singura realitate politică autentică, „iliberalii” de toate obediențele cred că democrația ar trebui să fie redusă la un simplu ritual electoral de validare a celor ce se află la putere. Eșecul lui Hillary Clinton în alegerile prezidențiale americane a legitimat declanșarea simultană a ofensivei împotriva drepturilor omului și libertăților cetățenești. Atacul concertat și dat pe mai multe fronturi împotriva democrației, căci aceasta este, în ultimă instanță, vizată sub formula democrație „liberală”, începuse deja de câțiva ani, dar părea să fie un fel de fenomen marginal. Într-un editorial publicat la sfârșitul anului 2016 în mai multe cotidiane americane, Fareed Zakaria revenea asupra termenului pe care îl lansase cu două decenii mai devreme pentru a explica situația din state marginale precum Pakistan sau Egipt⁵ pentru a constata „creșterea democrației iliberale în Statele Unite ale Americii”⁶. Imediat după inaugurarea mandatului său, președinția lui Donald Trump lansa o controversă menită să delegitimeze presa „liberală”, prin lansarea deja celebrei teorii a „faptelor alternative” (*alternative facts*), formula utilizată de Kellyanne Conway, consilieră a lui Donald Trump, pentru a explica care ar fi fost sursa afirmației primului purtător de cuvânt al Casei Albe, înlocuit mai apoi în iulie 2017, conform căruia festivitățile de inaugurare din 20 ianuarie 2017 ar fi

2 A se vedea Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (London: Penguin Books, 1998): „The Second World War – the culmination of nearly a century of growing violence between the European powers inside and outside the continent – was really several wars in one. It was, first and foremost, a military conflict, fought out by armed forces, prompted by Hitler's imperial ambitions. But it was also a war between races, religions and ethnic groups – a bloody reopening of accounts by extreme nationalists wishing to revise the Versailles settlement by force.” (p. 215)

3 Teza susținută la începutul anilor 90 ai secolului trecut de Francis Fukuyama (*Sfârșitul istoriei și ultimul om* București: Paideia, 1994).

4 În celebrul său articol din *Foreign Affairs*, Vol. 76, No. 6 – Nov. – Dec., 1997, Fareed Zakaria definea democrația iliberală ca fiind „o democrație fără liberalism constituțional care produce regimuri centralizate, eroziunea libertății, competiție etnică, conflict și război.”

5 În același articol Zakaria explica: „Din Peru până în Filipine, vedem apariția unui fenomen tulburător: democrația iliberală. A fost dificil să recunoaștem că, pentru ultimul secol din Vest, alegerile democratice libere și corecte au mers în mână cu liberalismul constituțional – statul de drept și drepturile fundamentale ale omului. Dar în restul lumii, aceste două concepte se despart. Democrația fără liberalism constituțional produce regimuri centralizate, eroziunea libertății, concurența etnică, conflictele și războiul”.

6 Apărut în *Washington Post* din 29 decembrie 2016 articolul lui Zakaria specifică: „Acum, după două decenii constatăm că democrația iliberală progresează. În multe locuri în care voturile erau numărate, statul de drept, respectul minorităților, libertatea presei și alte asemenea tradiții încep să fie ignorate sau supuse abuzurilor. Astăzi mi-e teamă ca asistăm la progresul democrației iliberale chiar în Statele Unite.”

avut cel mai numeros public din istorie: „And they're giving – Sean Spicer, our press secretary – gave alternative facts.”⁷.

În acest context ideologic dominat de iliberalism, noile media, așa cum s-a întâmplat de fiecare dată când au fost introduse noi instrumente de transmitere a informațiilor, au un impact important asupra calității și imparțialității difuzării informațiilor. Într-un articol din 2015, Robert Epstein și Ronald Robertson⁸ constatau, pe baza unui experiment, existența unui *efect de manipulare al motorului de căutare* (SEME – Search Engine Manipulation Effect). În urma cercetării s-a putut confirma ipoteza conform căreia clasamentele făcute de motoarele de căutare sunt pătinoare și că pot schimba preferințele de vot ale alegătorilor indeciși (cercetarea indică un număr semnificativ de aproximativ 20% dintre indeciși care și-au schimbat preferința de vot ca urmare a informațiilor „servite” de motoarele de căutare). Pe de altă parte, Epstein și Robertson constatau că această proporție poate fi mult mai mare în cazul anumitor grupuri demografice izolate, dar și că efectul acestor clasificări nu este evident, astfel încât cei afectați de acest tratament al informațiilor nu realizează manipularea.

Motoarele de căutare pe internet, de tipul Google sau Facebook, pot avea un impact semnificativ asupra alegerilor consumatorilor⁹. Cetățenii deveniți (reduși la rolul) de consumatori au impresia că primesc informații neutre atunci când preiau automat rezultatele căutărilor ierarhizate prin intermediul unor algoritmi sofisticati, dar nu este tocmai așa. Ierarhiile rezultate în urma căutărilor sunt adaptate profilului fiecărui individ. Epstein și Robertson nu cred că acestea ar fi neutre, ba constată că sunt adaptate preferințelor fiecărui consumator, în cazul nostru, elector. Și dacă experimentul realizat pe trei grupe de subiecți arăta că algoritmi de căutare pot schimba cu ușurință preferințele de vot ale alegătorilor indeciși cu de la 20%, în cazul grupurilor deschise până la 80%, în cazul unor grupuri demografice izolate impactul politic devine esențial. Mai mult, într-un interviu pe care îl dădea pentru *Politico* în august 2015, același Epstein observa deja că Donald Trump se afla pe o poziție foarte bună în ierarhia motoarelor de căutare. Ori aceste ierarhii nu erau generate în niciun caz de preferințe economice, cum sunt tentați să creadă mulți analiști ai fenomenului politic, ci de predispozițiile politice ale consumatorilor de informații de pe internet.

Chiar și atunci când rezultatele cercetărilor lui Epstein și Robertson sunt considerate exagerate, totuși efectul de manipulare al motoarelor de căutare nu este negat fiind estimat la între 2-4% dintre votanți¹⁰, ceea ce într-o societate puternic clivată politic precum cea nord americană – dar, în general, situația se poate regăsi în majoritatea statelor care folosesc sisteme electorale majoritare – poate fi decisiv.

În aceste circumstanțe, nu este deloc exclus ca o manipulare a potențialului non-democratic a internetului, așa cum pare a propune noua doctrina militară

7 A se vedea articolul lui Aaron Blake în *Washington Post* din 22 ianuarie 2017, „Kellyanne Conway says Donald Trump's team has 'alternative facts.'”

8 „The search engine manipulation effect (SEME) and its possible impact on the outcomes of elections” publicat pe site-ul *American Institute for Behavioral Research and Technology*.

9 Pe 9 octombrie 2017 *New York Times* prelua o știre Reuters care făcea publice rezultatele cercetărilor Google privind posibila implicare a unor grupuri de influență rusești în campania electorală din 2016 din SUA: „Google has discovered Russian operatives spent tens of thousands of dollars on ads on its YouTube, Gmail and Google Search products in an effort to meddle in the 2016 U.S. presidential election, a person briefed on the company's probe told Reuters on Monday”.

10 A se vedea documentul de lucru *Watching the watchers: Epstein and Robertson's „Search Engine Manipulation Effect* publicat de Katharina Anna Zweig pe site-ul *Algorithm Watch* <https://algorithmwatch.org/en/watching-the-watchers-epstein-and-robertson>.

rusă¹¹, să permită intervenția, mai mult sau mai puțin discretă, în campania americană pentru alegerile prezidențiale din 2016.

Ceea ce constituie o caracteristică a iliberalismului în oricare din multiple sale variantele, fie că vorbim de ceea ce pare a fi regimul „model” promovată de Vladimir Putin în Europa și de Recep Erdogan în Orient, fie de formele introduse de epigonii acestora din Europa Centrală, privește respingerea „soticată” a democrației bazate pe drepturile omului și pe statul de drept și înlocuirea acestora prin „suveranitatea națională” exprimată prin vot și transferată unui lider providențial. Regimurile iliberale prezintă toate această caracteristică: sunt autoritarisme plebiscitate, centrate în jurul unui lider salvator. Vladimir Putin, inițiatorul modelului, își bazează longevitatea politică tocmai pe promovarea modelului iliberal dincolo de granițele Rusiei. Încercarea sa de a face „lumea mai sigură pentru autocrație”¹² a urmărit punerea democrației în defensivă peste tot în lume. Dar ofensiva iliberalismului nu este chiar atât de surprinzătoare dacă privim evoluțiile politico-istorice din ultimele două secole din regiunile în care „domnesc”, plebiscitați de majorități fabricate, Viktor Orban, Benjamin Netanyahu sau Jarosław Kaczyński. Liderii „salvatori” au mai existat, iar cultul personalității este în mod automat corelat cu respingerea drepturilor omului și a „liberalismului”, ceea ce transformă aproape mecanic iliberalismul într-un curent „popular” grupărilor aflate la guvernare și care se simt periclitare de ofensiva drepturilor omului. Dar, atunci când o astfel de situație pare să se regăsească în miezul „noii politici” americane după preluarea administrației de Donald Trump – respingerea principiilor drepturilor omului începe și se termină cu cultul personalității președintelui Trump – evoluția nu mai este la fel de evidentă. Și aceasta pentru Statele Unite sunt unul din puținele locuri din lume în care mitul drepturilor omului a fost pus în aplicare. Dar, pe de altă parte, nu iese foc fără fum: sloganul *America înainte de toate* (America First), folosit cu succes de Donald Trump în campania electorală – și devenit moto-ul oficios al Americii de astăzi – fusese deja utilizat de simpatizanții fascismului din America dinaintea celui de al doilea război mondial.¹³

Dacă criza democrației „liberale” a devenit de curând o problemă la ordinea zilei, criza democrației nu a fost un subiect neglijat dintotdeauna. Odată cu afirmarea din ce în ce mai vocală a preferinței politice pentru (re)construcții instituționale

11 A se vedea articol, „Valoarea științei în prevenție” (Ценность науки в предвидении), subintitulat cât se poate de elocvent, „Noile provocări necesită regândirea formelor și metodelor de desfășurare a operațiilor militare” publicat în februarie 2013 de generalul Valerii Gerasimov, șeful Statului major al Armatei ruse, în *Curierul militar-industrial* (Военно-Промышленный Курьер), nr. 8(476), în care este descrisă noua doctrină militară a Rusiei. Articolul începe cu o constatare care pare a defini noua doctrină militară a Rusiei. „În secolul al XXI-lea am putut observa tendința de estompare a liniilor dintre starea de război și pace. Războaiele nu mai sunt declarate și, după ce încep, se procedează conform unui șablon nefamiliar.” Pornind de la o viziune simplificată a teoriei realismului politic, Gerasimov constată că „Experiența conflictelor militare – inclusiv a celor legate de așa-numitele revoluții colorate din Africa de Nord și Orientul Mijlociu – confirmă faptul că un stat înfloritor poate, într-o perioadă de câteva luni și chiar zile, să fie transformat într-o arenă feroce conflicte armate, să devină victimă a intervenției străine și să se scufunde în haos, catastrofă umanistă și război civil.” Pentru a continua în aceeași direcție: „«Regulile războiului» s-au schimbat. Rolul mijloacelor non-militare de atingere a obiectivelor politice și strategice a crescut și, în multe cazuri, a depășit puterea armelor în ceea ce privește eficiența. Obiectivul metodelor aplicate în caz de conflict a fost modificat în direcția utilizării pe scară largă a măsurilor politice, economice, informaționale, umanitare și alte măsuri nemilitare – aplicate în coordonare cu potențialul de protest al populației.”

12 Formulă folosită de Larry Diamond în articolul său „Russia and the Threat to Liberal Democracy. How Vladimir Putin is making the world safe for autocracy” publicat de *The Atlantic* pe 9 decembrie 2016.

13 A se vedea articolul lui Krishadev Calamur „A Short History of ‘America First’ The phrase used by President Trump has been linked to anti-Semitism during World War II”, *The Atlantic*, 21 ianuarie 2017.

bazate pe valorile unei așa zis „democrații iliberale”, echilibrul politico-instituțional care a făcut posibilă existența democrațiilor pare să fie primejduit. Totul se întâmplă parcă pentru a confirma temerile enunțate încă din 1983 de Jean-François Revel cu a sa *Comment les démocraties finissent*¹⁴. Astăzi constatăm că democrațiile sunt amenințate nu doar din exterior, cum se întâmpla atunci, când occidentul părea să se acomodeze cu imperialismul sovietic, ci și din interior. Va putea rezista democrația asaltului concertat – atât pe plan intern, din partea unor categorii socio-culturale ostile valorilor societății deschise și liberale, cât și extern, din partea unor state cu regimuri „iliberales” – la care este supusă? În anii '80 ai secolului trecut societatea civilă era revendicată ca un element cheie al democratizării. În Vest sau Est deopotrivă societatea civilă era în plină eferescență democratică. Astăzi, acest elan, dacă nu și-a consumat energia, este mai puțin evident, locul său fiind luat de ofensiva din ce în ce mai coordonată împotriva democrației liberale a unei societății „necivile”. Dacă societatea civilă „clasică” era „liberală”, astăzi anumite mișcări cetățenești, presupus „civice”, se revendică deschis de la valori iliberale. Oponându-se viziunii liberale și democratice a vechii „societăți civile”, acest fenomen, chiar dacă, după cum vom demonstra mai jos, nu este nou, a căpătat, în noul context ideologic determinat de crizele suprapuse, o amploare mondială.

Să fie, vorba lui Charles Hadji, post-democrația o fatalitate?¹⁵ Conceptul post-democrație a fost popularizat de britanicul Colin Crouch¹⁶. Pentru Crouch post-democrația presupune trecerea democrației într-o altă etapă, în strânsă corelație cu forma capitalist-globalizată de organizare a societății și economiei contemporane. Dar, dincolo de aparența sa democratică – se mai organizează alegeri libere, care pot și par a fi și corecte; libertatea de exprimare continuă să se manifeste, dar este din ce în ce mai puțin importantă, datorită unei duble mișcări, prima ducând spre atomizarea mijloacelor de comunicare ca urmare a „revoluției noilor media”, a doua spre concentrarea presei *mainstream* de către grupurile de putere economică; continuă să funcționeze o doză de pluralism politic, căci partidele politice încă mai există, dar pierd legătura cu cetățenii-alegători – în societățile post-democratice cetățenii sunt înlocuiți de consumatori care au alte preocupări și obiective decât strămoșii lor din era liberală. În noua formă de democrație poli-arhică deciziile vor fi luate de către grupuri de presiune profesionalizate, de tipul lobby-urilor sau de către marile companii multinaționale, care se vor afla într-o relație directă cu noile elite politice sau cu organizațiile supranaționale.

14 Jean-François Revel, *Comment les démocraties finissent* (Paris: Grasset, 1983)

15 Charles Hadji, „La post-démocratie est-elle une fatalité?”, *Contrepoints*, april 2017: „Post-democrația este de asemenea o pseudo-democrație – am putea spune, pe modelul băuturii *Canada Dry*, care are toate aparențele unui alcool, dar nu este, o *democrație dry* – caracterizată prin divorțul dintre aparențe și realitate.”

16 Colin Crouch, *Post-Democracy* (Cambridge: Polity Press, 2004), 3-4: „Satisfaction with the unambitious democratic expectations of liberal democracy complacency about the rise of what I call post-democracy. Under this model, while elections certainly exist and can change governments, public electoral debate is a tightly controlled spectacle, managed by rival teams of professionals expert in the techniques of persuasion, and considering a small range of issues selected by those teams. The mass of citizens plays a passive, quiescent, even apathetic part, responding only to the signals given them. Behind this spectacle of the electoral game, politics is really shaped in private by interaction between elected governments and elites that overwhelmingly represent business interests. This model, like the maximal ideal, is also an exaggeration, but enough elements of it are recognizable in contemporary politics to make it worth while asking where our political life stands on a scale running between it and the maximal democratic model; and in particular to appraise in which direction it seems to be moving between them. It is my contention that we are increasingly moving towards the post-democratic pole.”

2. Actorii iliberalismului

2.1 Organizarea fundamentalismului

Termenul *societatea necivilă* (*uncivil society*, dar englezescul *uncivil* poate fi la fel de bine tradus și ca *necivilizat*, *dizgrațios* sau *sălbatic*) este un concept care și-a făcut loc încet, dar sigur, în dezbaterea publică de ceva vreme, deși rămâne încă puțin utilizat. Ceea ce caracterizează procesul de substituire a societății civile de către cea necivilă este înlocuirea soft power-ului cu violența. Ori, în viziunea Luminilor, la debutul așa zisei ere liberale, rolului societății civile era să asigure condițiile ieșirii din „starea naturală”, presupunând un proces gradual de civilizare prin care relațiile interpersonale dintre membrii societății deveneau din ce în ce mai puțin violente și mai politicoase. De aceea, marea majoritate a societăților europene au fost considerate ca fiind societățile civile, întrucât societățile „sălbatică”, care erau mai aproape de starea de natură, se afla dincolo de granițele Vechiului Continent.

Astăzi, iliberalismul presupune explicit punerea rolului societății civile în discuție. În paralel, o nouă formă de exprimare a libertății, asumat necivilă și necivilizată, este pusă în concurență cu societatea civilă. Însă folosirea „iliberalismului” nu este decât un subterfugiu ideologic care abia reușește să mascheze intenția demarării unui proces de schimbări politice care să înghețe „democrația”. Mult mai profunde decât simplele modificări ale unor echilibre instituționale, reformele constituționale demarate în multe părți ale Europei urmăresc un alt fel de democrație. Iar în Ungaria sau Croația, în Polonia sau România, ca să ne referim doar la țări membre ale Uniunii Europene, schimbările constituționale deja definitive sau doar demarate vizează tocmai „înghețarea” proceselor democratice prin blocarea adoptării unor noi drepturi și libertăți, dacă nu chiar inversarea tendinței. În paralel, în plan politico-instituțional se manifestă un proces de dezinstituționalizare a democrației și statului de drept, de personalizare a vieții politice, dar și de inoculare a germenilor unui nou proiect de societate.

În România au mai existat astfel de momente. „Huliganii”¹⁷, dintre cele două războaie mondiale, prin „experiențele lor huliganice” își asumau cu ostentație refuzul „vechii” democrații liberale, corupte, în locul căreia propuneau cu violența tinereții lor nărăvașe o lume nouă în care să se formeze un om nou. O „societate necivilă” care a dus România interbelică într-o fundătură. Urmașii acelor „huligani”, astăzi activi în plan cultural și ideologic, reiau și adaptează vechile teme pentru a opri procesul de democratizare „liberală”. În același timp, tehnocrația și apolitismul sunt semne ale unui fenomen asemănător. Căci politica în numele apoliticii nu este mai puțin politică, dar poate fi cât se poate de antidemocratică.

Între societatea civică liberală, pluralistă și democratică și societatea civilă iliberală, monistă și necivilă fractura se lărgeste pe măsură ce nu doar liberalismul ci chiar democrația este respinsă în numele tradiției. Manipularea „necivilă”

17 Romanul lui Mircea Eliade, *Huliganii*, apărut în 1935 face o apologie a extremismului tinerei generații. Unul dintre personajele romanului, David Dragu, îi explică prietenului său mai tânăr Alexandru: „La 25 de ani, după ce ți-ai spus primul cuvânt, – și orice ai face, la aceea vârstă nu e decât un cuvânt – ești deja secăt, fixat. Trebuie să rămâi tu însuși, să fii tu însuși, să te realizezi, să crezi... Dacă ai ști cât vă invidiez, pe d-ta, pe Petru pe toți huliganii...”

Alexandru tresări. Îl întrerupse zâmbind, dar cu glas serios:

— De ce ai spus huligani ?...

— Nu e nici o insultă, nu te teme, îl lămuri Dragu, blând. Cuvântul acesta e frumos, e un cuvânt foarte frumos... Și cuprinde foarte multe lucruri... De aceea îmi place, și-l întrebuințez des... Există un singur debut fertil în viață; experiența huliganică. Să nu respecti nimic, să nu crezi decât în tine, în tinerețea ta, în biologia ta, dacă vrei... Cine nu debutează așa, fată de el însuși sau fată de lume, – nu va crea nimic. Să poți uita adevărurile, să ai atâta viață în tine incit adevărurile să nu te poată pătrunde nici intimidă – iată vocația de huligan...” pasajul este preluat din ediția din 1992 a romanului, apărută la editura Rum Irina, p. 181.

(naționalistă și xenofobă) a tradițiilor premoderne de către reprezentanții societății necivile profită de crizele suprapuse ale post modernității.

2.2 Neo-naționalismul post-democratic

Societatea necivilă nu s-a dezvoltat întâmplător: pe de o parte, fundamentale sale sunt o reflecție a conservatorismului naționalist cu deschidere către rasism de la sfârșitul secolului al XIX-lea dar și al extremei drepte interbelice, ale căror rădăcini au rămas puternic ancorate în cultura societăților (cum a dovedit-o convertirea la un fel de neo-legionarism a comunismului prin intermediul național-comunistul ceaușist), pe de altă parte pentru că au apărut forțe politice care să se revendice deschis de la aceste tradiții și să poată astfel accede la guvernare. Există întotdeauna o parte a societății – mai mare sau mai mică, după circumstanțe – care să se simtă atrasă de aceste idei. Așa au fost create condițiile „revoluției iliberale” de tipul celei din Ungaria lui Viktor Orban, care a făcut prozele în alte state din UE.

În România, în 2016, în plin an electoral atât la nivel local cât și parlamentar, o campania furibundă de instigare a unei părți a societății împotriva organizațiilor ne-guvernamentale care militează pentru apărarea drepturilor omului, a democrației, a mediului, dar și a mișcărilor de protest ale „indignaților” români, a fost declanșată. Așa numita mișcare anti-Soros, chiar dacă nu este nouă în România – deja prezentă în anii '90 ai secolului trecut – nu mai pare inspirată de mitologia antidemocratică a național-comunismului nostalgic al facțiunii național-comuniste a fostului regim totalitar, ci este perfect sincronizată cu campanii asemănătoare desfășurate de regimul autoritar al lui Vladimir Putin și extinse apoi în întreaga regiune. Simultan acestor campanii, o mișcare „pentru familia tradițională”, s-a extins dinspre Rusia putinistă spre zona statelor antiliberale (Ungaria, Polonia, Croația, Slovacia, Cehia), dar și, prin intermediul mănăstirilor fundamentaliste de la Muntele Athos, spre România. Iar cele două campanii s-au contopit creând condițiile unei evoluții spre iliberalism. Dacă România, ca și Bulgaria, de altfel, nu a făcut drumul spre iliberalismul manifest al Ungariei sau Poloniei, s-a întâmplat însă datorită „mecanismului de verificare și control” prin care Comisia europeană monitorizează, cu eficiență, de la aderare, funcționarea statului de drept din cele două țări.

După modelul putinist al atacului direct împotriva libertății de exprimare, pus în aplicare prin legea cu privire la „agenți străini”, și în România ong-urile critice au fost supuse atacului. Când, în plină campanie electorală, în toamna anului 2016, partidele – PSD (Partidul Social Democrat) în primul rând, căci membri marcanți ai săi, precum Liviu Dragnea, președintele partidului sau fostul prim-ministru Victor Ponta, au susținut public această campanie împotriva „oamenilor lui Soros” – nu au obiectat nimic, ci au întreținut confuzia, deja democrația liberală fusese pusă între paranteze.

Asistăm astăzi, iar venirea lui Donald Trump la Casa albă nu este decât unul dintre simptome, la un proces de manipulare psihologică a opiniei publice cunoscut sub numele *gaslighting*. Aceasta este unul dintre termenii aduși în fața publicului larg, alături de „știri contrafăcute” (fake news) și „fapte alternative”, sau de „post-adevăr” și „iliberalism”, pentru a explica un proces prin care o parte a societății este supusă unui experiment care afectează percepția realității. *Gaslighting* (concept provenit din analiza comportamentului manipulator descris în filmul și piesa de teatru *Gas Light – Lumina de gaz*) descrie ansamblul acțiunilor care urmăresc să influențeze starea psihică a unei persoane sau grup cu scopul de a leza capacitatea acesteia de percepție a realității și, asistăm, ca societate, aproape tranchilizați, la un proces de investire, prin recursul la autoritate (politică sau televizuală în cazul nostru), a „adevărului alternativ” în care doar o singură realitate, cea a manipulatorului, este posibilă. Când procesul ajunge să fie experimentat la nivel social, unii spun că ar fi chiar parte a războiului hibrid, nu mai putem reduce totul la o singură

persoană, ci la o acțiune asumată de o parte a complexului mediatico-politic, de la noi sau de aiurea, care încearcă să controleze percepția realității publicului.

Când din democrație nu mai rămân decât câteva reguli formale, și acelea din ce în ce mai puțin respectate, iar decizia nu mai aparține în niciun fel aleșilor națiunii, căci aceștia sunt transformați în simple mecanisme de validare a unor politici ale liderului sau ale unor instituții și organisme aflate în afara oricărui control democratic, regimul democratic nu funcționează. Putem vorbi atunci de post democrație¹⁸ ca de un fel de regim de tranziție în care forma instituțiilor este păstrată, dar națiunea politică, ca izvor al suveranității, nu mai are nicio influență reală asupra politicilor.

3. Liberalism și populism: un cocteil exploziv

3.1 Este populismul o ideologie „subțire” sau un instrument neutru folosit de politicieni de toate nuanțele?

Populism este un concept la modă, și, tocmai din această cauză are o multitudine de semnificații. În Statele Unite, în 2016, în timpul alegerilor primare au fost calificați ca populiști atât Bernie Sanders, cât și Donald Trump, deși orientările lor ideologice erau diametral opuse. În același timp, în Europa, politicieni din diferite partide nu mai văd vreun impediment în a folosi tactici populiste pentru a-și acuza oponenții că ar fi instrumente ale „sistemului”. Deci ce ar putea fi populismul? Nu există un răspuns ușor, deoarece „populismul” descrie mai degrabă un *stil politic* decât un ansamblu specific de idei sau politici. Principalele dificultăți în privința populismului, așa cum au explicat deja Ghiță Ionescu și Ernst Gellner în cartea lor clasică *Populism: Its Meanings and National Characteristics*¹⁹ (Populism: semnificația și caracteristicile sale naționale) este de a identifica varietatea de mișcări politice atașate sau asociate cu acest fenomen.

Populismul, fie că vorbim despre concept, fie despre acțiunea politică, a fost descris ca o patologie politică sau psihologică (Cas Mudde, *The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy*²⁰), ca stil social și politic (Pierre-André Taguieff²¹) sau ca o ideologie politică²².

18 În articolul citat mai sus, „Russia and the Threat to Liberal Democracy. How Vladimir Putin is making the world safe for autocracy”, Larry Diamond explică: „Meanwhile, the damage to liberalism in Europe was also being driven by a more brutal form of Russian intervention—in Syria. Russia’s bombing campaign there has not only tilted the war in favor of the dictator, Bashar al-Assad, who along with his allies has killed more civilians than either ISIS fighters or rebels, but it also dramatically accelerated the flow of Syrian refugees (now nearing 5 million) into other countries, including European ones. While Europe’s refugee crisis has many sources and causes, roughly 30 percent of European asylum-seekers last year were Syrian refugees, and the human exodus from that civil war has incidentally further helped to feed right-wing (pro-Putin) populist parties and movements across Europe, while undermining liberal leaders like Angela Merkel of Germany.”

19 Ghiță Ionescu, Ernst Gellner, *Populism: Its Meanings and National Characteristics* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1969). În această lucrare clasică s-au pus bazele definiției „liberale” a populismului care pune acest fenomen în corelație cu naționalismul, rasismul, xenofobia, și, în general cu caracteristicile extremismului de dreapta.

20 Cas Mudde, „The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy” în *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations*, 3/07, Malmö University, Malmö, 2008.

21 Pierre-André Taguieff, „Le populisme et la science politique du mirage conceptuel aux vrais problèmes”, *Vingtième Siècle*, nr. 56, octobre-décembre 1997, pp. 4-33.

22 Margaret Canovan, „Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy”, în Mény Yves, Surel Yves (eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (London: Palgrave Macmillan, 2002).

Unii autori au ridicat serioase semne de întrebare privind valoarea utilitatea analitică a conceptului, concluzionând că acesta este mult prea vag pentru a oferi explicații științifice pertinente despre politică. În literatura teoretică există însă o bună parte a cercetătorilor care sunt tentați să considere populismul ca pe o ideologie „subțire” care, deși are, în termeni analitici, o utilitate limitată, oferă totuși un set distinct de idei despre politica care interacționează cu ideologiile tradiționale. Pe de altă parte, pentru unii autori populismul este mai degrabă o noțiune neutră. Într-un interviu acordat ziarului francez *Le Monde* din 9 februarie 2012, Ernesto Laclau, unul dintre autorii care tind să privească din această ultimă perspectivă populismul, explică: „Populismul, pentru mine, nu este un termen peiorativ, ci o noțiune neutră. Acest cuvânt a devenit acum o modă, la fel ca „democrația”. Începutul secolului al XIX-lea democrația a fost, în ochii poporului mic-burghez, întoarcerea iacobinismului și a guvernării plebei. Populismul este o modalitate de a construi politica. Este o rețută împotriva elitismului, o formă de organizare a poporului împotriva elitelor. Masele s-au mobilizat împotriva instituțiilor oficiale înghețate. Mussolini și Mao au fost populiști, la fel ca și Viktor Orban și Hugo Chavez, Marine Le Pen și Jean-Luc Mélenchon”.

Astăzi, precum în anumite clasificări ale populismului, așa cum a fost deja clasică abordare a Margarettei Canovan din 1981²³, constatăm că *populismul agrarian* sau *populismul politic* la fel ca *populismul protestatar* și cel *identitar* explica foarte bine (prea bine, poate!) revitalizarea populismului în ultima perioadă inclusiv în România.

Dar primul populism modern a fost o experiență politică americană. Francis Fukuyama²⁴, constată că populismul este fundamental legat de istoria SUA, cel de-al șaptelea președinte al SUA, Andrew Jackson fiind creatorul sistemului american de patronaj cunoscut sub denumirea de „spoil system.” Odată ajuns președinte, Andrew Jackson a declanșat o operațiune îndreptată împotriva elitelor administrative numind funcționarii în toate posturile care depindeau de guvernul federal doar pe criterii de loialitate. Rebeliunea împotriva primului sistem de partide american a marcat o întreagă generație. Încă din 1816, Andrew Jackson (generalul victorios în bătălia de la New Orleans din 1812 care a pecetluit militar cumpărarea Louisianei de SUA) scria că „este momentul să exterminați monstrul numit spirit de partid”.²⁵ În numele revenirii la „spiritul originar” al națiunii și în „interesul real” al poporului, Jackson a inaugurat ceea ce este astăzi cunoscut sub formula *democrația jacksoniană*, o formă de democrație directă, inclusiv alegerea judecătorilor și candidaților la funcții publice. Cam acesta era și contextul descris în 1835 de Alexis de Tocqueville în *Despre democrație în America* („Partidele sunt un rău inerent al guvernării libere; dar ele n-au întotdeauna aceleași trăsături și aceleași

23 În cartea sa (Margaret Canovan, *Populism*, Junction Books, London, 1981), Canovan distingea între *populismul agrarian* (*mișcări ale fermierilor* cu obiective economice radicale, precum Partidul Popular din SUA de la sfârșitul secolului al XIX-lea, *mișcări țărănești de subzistență*, cum ar fi milițiile din Europa de Est care au urmat primului război mondial ori *mișcări intelectuale* care au romantizat viața fermierilor sau a țăranilor care muncesc și construiesc mișcări agrare radicale precum narodnicismul rus sau mai puțin radical, dar de inspirație narodnicistă, semănătorismul de la noi) și *populismul politic* (*mișcările democratic-populiste*, care se remarcă prin apelul la o mai mare participare politică a poporului, mai ales prin mobilizarea acestuia ca actor al reformelor prin referendumuri, *populismul politicienilor* care nu are o dimensiune ideologică clară și face recurs la „popor” pentru a construi unitatea comunității politice, *populismul reacționar*, de tipul mișcărilor „supremației albe” din SUA și *dictatura populistă* de tipul celor promovate în prima jumătate a secolului trecut de Getúlio Vargas în Brazilia sau Juan Domingo Perón în Argentina, lideri care inspiră direct forme ale neo-populismului latino-american de astăzi).

24 Francis Fukuyama, „Democracy and the Quality of the State”, *Journal of Democracy*, Volume 24, Number 4, October 2013, pp. 5-16

25 Francis Fukuyama, „Democracy and the Quality of the State”, 11

porniri)²⁶. Partidele erau privite de Tocqueville ca surse ale coruperii poporului, deci ca surse ale ceea ce mai târziu se va numi populism. Abia în anii 1960 și 1970 se va produce o reală reabilitare istoriografică a populismului american din secolul al XIX-lea ceea ce a înlesnit rectificarea viziunii anti-populiste privind populismului. În acest sens, Norman Pollack (*The Populist Mind* apărută în 1967 sau *The Populist Response to Industrial America* apărută 1976) și Lawrence Goodwyn (*The Populist Moment: A Short History of the Agrarian Revolt in America* apărută în 1978) au încercat să demonstreze că mișcarea populistă americană din secolul XIX-lea, departe de a fi o mișcare a proto-fascistului, orientată spre extrema dreapta și antisemitism, era reformistă, orientată spre democrație și „progresistă”. Dar această linie „progresistă” nu se mai regăsește astăzi în noul populism american, și de aceea, cu atât mai ciudată pare asocierea pe care Donald Trump o încearcă în raport cu această bivalentă tradiție jacksoniană.

3.2. Caracteristicile populismului

Ca fenomen politic modern, populismul a fost conceptualizat sub trei sub-dimensiuni: *atitudinea anti-elită și anticonstituțională, o preferință pentru suveranitatea populară și o credință în omogenitatea etnică sau politică a poporului*. Dar, în cele din urmă, dincolo de aceste caracteristici care permit numeroase clasificări, populismul reflectă una dintre tensiunile vitale aflate în însăși inima regimului democratic – conflictul dintre *principiul suveranității populare și principiul libertății individuale și declinarea politică a acestuia*²⁷. Însă populismul nu este absolut incompatibil cu liberalismul în toate aspectele acestuia, cel puțin nu în ceea ce privește componenta economică a acestuia și mai ales varianta sa așa zis „neoliberală”.

Într-o încercare de sinteză asupra unui concept care începea să scape, cel puțin mediatic, de sub control, Cas Mudde și Cristóbal Rovira Kaltwasser²⁸ consideră populismul ca mai degrabă ca pe o ideologie „subțire”. Potrivit acestei viziuni minimaliste, populismul este definit ca o ideologie „subțire”, care se bazează nu doar pe distincția maniheană dintre „poporul pur” și „elita coruptă”, ci și pe apărarea suveranității populare cu orice preț. Ultima caracteristică, cât se poate de evidentă în formule jurnalistice – dar care își fac locul și în unele abordări sociologice sau din știința politică – de tipul „populismul Frontului Național” sau „populismul economic al guvernului” sugerează că populismul se adresează în special „claselor inferioare”. O astfel de ipoteză are însă un ridicat cost analitic, căci presupune că succesul electoral și politic al unor astfel de mișcări extremiste sau iliberale ar fi o formă de participare a „poporului” la guvernare. Nu se explică însă rolul fundamental jucat în acest succes de către elite sociale și politice care au găsit în populism un instrument de comunicare politică eficientă. Știm deja de la Laclau că populismul corespunde unei configurații particulare a societăților. Această configurație poate facilita sau limita influența populismului. Ori, atunci când conjunctura, precum se întâmplă astăzi cu așa zisele „democrații liberale”, favorizează mai degrabă predispoziția spre ură de clasă (anti-ELITISM) sau de rasă (anti-islamism) ori respingerea drepturilor omului în numele suveranității populare, riscul unui derapaj politic extremist crește proporțional cu doza de emotivitate negativă injectată în societate. Dar nu alterarea istoriei sociale a procesului de construire a democrațiilor moderne sau

26 Alexis de Tocqueville, *Despre democrație în America* (București: Humanitas, 1995), 238

27 Yves Mény, Yves Surel, *Democracies*, 2

28 Cas Mudde, Cristóbal Rovira Kaltwasser, *Populism in Europe and the Americas Threat or Corrective for Democracy?* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012) 8-9: „This means that populism is in essence a form of *moral* politics, as the distinction between ‘the elite’ and ‘the people’ is first and foremost moral (i.e. pure vs. corrupt), not situational (e.g. position of power), socio-cultural (e.g. ethnicity, religion), or socio-economic (e.g. class).”.

încercarea de anulare a rolului jucat de mobilizarea populară în succesul guvernărilor democratice va reduce impactul presiunii populiste.

3.3 Populism și iliberalism

Cum a devenit iliberalismul un fel de ideologie neoficială a noului „regim” politic românesc instaurat după alegerile parlamentare din decembrie anul trecut? De fapt, aceleași derulare a evenimentelor s-a produs și în Ungaria în 2010 sau în Polonia în 2015, ca să nu mai vorbim de modele deja clasice precum Rusia, mai ales după 1999, sau Turcia după 2003. Totuși, mulți politicieni sau comentatori sunt tentați să considere că România nu a fost și nici nu este o așa-numită „democrație illiberală” ci este caracterizată printr-un populism non-ideologic, care poate, în anumite proporții, rămâne compatibil cu democrația (liberală).

Dar ceea ce încă putea fi compatibil cu democrația liberală a devenit incompatibil din momentul în care drepturile omului și libertățile civile (adică tradiția constituțională a statului de drept și a democrației liberale) au fost atacate. „Ceea ce gândim atunci când vorbim despre democrația modernă este rezultatul fuziunii a două tratații diferite. Una este, bineînțeles, participarea publicului la selecționarea conducătorilor. Dar există și o altă tradiție, chiar mai veche în politica occidentală, care, începând cu *Magna Charta* din 1215, a fost centrată pe drepturile indivizilor – împotriva arestării arbitrare, a convertirii religioase sau a cenzurii gândirii. Aceste libertăți individuale (de exprimare, de credință, de proprietate sau de manifestare a dezacordului) au fost în cele din urmă protejate, nu doar de abuzul vreunui tiran, ci și de majoritatea democratică. *Bill of Rights* (Declarația drepturilor) este, la urma urmei, o colecție de lucruri pe care majoritatea nu le poate face. În Occident, aceste două tradiții – libertate și lege, pe de o parte, și o participare populară pe de altă parte – s-au împletit, creând ceea ce numim democrația liberală”²⁹.

Populismul poate fi compatibil cu democrația până când devine – în sensul vechilor clasificări ale lui Aristotel – un regim „degenerat”. Pentru Aristotel, un regim politic care „degenerează” atunci când nu mai urmărește interesul public, ci doar interesul privat sau de grup. Acesta este cazul unei monarhii care „degenerează” în tiranie sau al unei republicii care „degenerează” într-o dictatură a majorității (cu care unii au confundat democrația). Iliberalismul, conjugat pe o formă de populism și fructificând tradițiile naționaliste și antidemocratice, facilitează o astfel de „degenerare”.

Dar poate fi iliberalismul un concept politologic viabil? După două decenii conceptul se dovedește mai viu ca niciodată. Avem, din acest punct de vedere, și răspunsul lui Zakaria care în 2002, la cinci ani de la studiul său din *Foreign Affairs* din 1997, constata: „O mulțime de oameni au crezut că sunt prea dur cu [președintele rus Boris] Elțin, dar cred că următorii doi sau trei ani mi-au confirmat foarte mult analiza bine. Elțin s-a mutat într-o direcție și mai autoritară până la sfârșitul președinției sale și a instituit în mod efectiv ceea ce Richard Pipes a numit o lovitură de stat prin demisia sa cu șase luni înainte ca mandatul său să se încheie, instalându-l pe Vladimir Putin în funcția de președinte.”³⁰ Ori, astăzi știm că putinismul, aflat în 2003 încă la debuturile sale, a devenit, datorită rezistenței sale în timp, un model urmat, cu oarecări adaptări, de mulți dintre așa-numiții lideri iliberali, de la Viktor Orban la Donald Trump.

În Europa Centrală și de Est a fost oarecum firesc ca populismul să se (re)întoarcă spre tradiția interbelică a naționalismului proto-fascist. Sacrificarea libertăților

29 Fareed Zakaria, „America’s democracy has become illiberal”, *The Washington Post*, 29 December 2016.

30 Fareed Zakaria, „Illiberal Democracy Five Years Later: Democracy’s Fate in the 21st Century”, în *Harvard International Review*, July 2002, no 24 (2), Summer 2002.

individuale, pe care Zakaria le considera indisolubil legate de tradiția democratică, este folosită de liderii populiști ambițioși precum Vladimir Putin, Recep Erdoğan, Viktor Orban, Jarosław Kaczyński ca un moment cheie în asigurarea controlului puterii pe termen nelimitat. Astfel, populismul est-european, adaptat tradițiilor istorice ale fiecărei societăți, s-a intersectat natural cu iliberalismul, care îi oferă un sens ideologic „universal”.

BIBLIOGRAFIE

- Aristotel, *Organon*, II, editura IRI, București, 1998
- Margaret Canovan, *Populism*, Junction Books, London, 1981
- Margaret Canovan, „Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy”, în Mény Yves, Surel Yves (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, Palgrave Macmillan, London, 2002.
- Colin Crouch, *Post-Democracy*, Polity Press, Cambridge, 2004
- Robert Epstein, Ronald Robertson, „The search engine manipulation effect (SEME) and its possible impact on the outcomes of elections” publicat pe site-ul *American Institute for Behavioral Research and Technology*.
- Francis Fukuyama, „Democracy and the Quality of the State”, în *Journal of Democracy*, vol. 24, no 4, October, 2013.
- Francis Fukuyama, *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, Paideia, București, 1994.
- Ghiță Ionescu, Ernst Gellner, *Populism: its meaning and national characteristics*, **Macmillan, New York, 1969.**
- Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, Verso, London, 2007.
- Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Penguin Books, London, 1998.
- Yves Mény, Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, Palgrave Macmillan, London, 2002,
- Cas Mudde, Cristóbal Rovira Kaltwasser, „Populism” în Michael Freeden, Marc Stears (eds.), *The Oxford Handbook of Ideologies Political*, Oxford University Press, 2013
- Cas Mudde, „The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy” în *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations*, 3/07, Malmö University, Malmö, 2008.
- Jean-François Revel, *Comment les démocraties finissent*, Grasset, Paris, 1983
- Pierre-André Taguieff, „Le populisme et la science politique du mirage conceptuel aux vrais problèmes”, *Vingtième Siècle*, nr. 56, octobre-décembre 1997.
- Alexis de Tocqueville, *Despre democrație în America*, Humanitas, București, 1995
- Fareed Zakaria, „The rise of illiberal democracy”, *Foreign affairs*, Vol. 76, no. 6 (November – December) 1997.
- Fareed Zakaria, „Illiberal Democracy Five Years Later: Democracy's Fate in the 21st Century”, în *Harvard International Review*, July 2002, no 24 (2), Summer 2002.
- Fareed Zakaria, „America's democracy has become illiberal”, în *The Washington Post*, 29 December 2016.